ISSN – 2277-7911
Impact Factor – 5.958

YOUNG RESEARCHER
A Multidisciplinary Peer-Reviewed Refereed Research Journal

January - 2025
Vol. 14
Special Issue
No. 1

विदेशी व्यापाराचा भारताच्या आर्थिक वृद्धीवर प्रभाव

डॉ. किरणकुमार दिलीप थोरात

सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग

रा.ब.नारायणराव बोरावके महाविद्यालय, श्रीरामपूर (स्वायत्त)

***Corresponding Author:* डॉ. किरणकुमार दिलीप थोरात**

DOI - 10.5281/zenodo.14875085

गोषवारा :

1991 पासून सुरू करण्यात आलेल्या एकतर्फी आर्थिक सुधारणांमुळे आणि GATT/WTO च्या बहुपक्षीय चौकटीतील नियमांनुसार अर्थव्यवस्थेची पुनर्रचना झाल्यामुळे 1990 च्या दशकापासून भारतीय अर्थव्यवस्थेत मोठे परिवर्तन होत आहे. उत्पादन प्रक्रियेचे जागतिकीकरण होऊन विदेशी बाजारपेठ व्यापक स्वरुपात उपलब्ध झाली. यामुळे विदेश व्यापार धोरण व आर्थिक वाढ यांच्यातील सहसंबंध दृढ झाला .तसेच व्यापारातील देयक समतोल व चालू खात्यातील तूट यांच्या संदर्भात देश आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रश्न निर्माण झाले. सदर शोधनिबंधात भारताच्या आर्थिक विकासावर देयकांचे संतुलन आणि चालू खात्यातील तूट यावर व्यापार धोरणाचा प्रभाव अभ्यासण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. त्याचबरोबर अनेक अभ्यासातून असे निदर्शनास येते की, भारतात अवलंबलेल्या व्यापार उदारीकरण धोरणांनी आर्थिक विकासावर प्रभाव टाकण्यात सकारात्मक भूमिका बजावली . भारताची आयात सातत्याने वाढत वाढून निर्यात मूल्य डॉलरमध्ये दुप्पट झाले आहे.चालू खात्यावर तुट वाढत आहे. परिणाम स्वरूप भारताच्या व्यवहारतोलात नेहमीसाठी तुट राहिल्याचे दिसून येते. आर्थिक सुधारणांच्या काळात सार्वजनिक क्षेत्राचा विस्तारामुळे आर्थिक विकासावर काही अंशी मर्यादा पडलेल्या दिसून येतात. तर विदेशी गुंतवणुकीचा आर्थिक विकासावर प्रभाव पडतो .या शोधनिबंधात एकंदर भारताच्या विदेश व्यापाराचा आर्थिक वृद्धीतील प्रभावाचे विश्लेषण व निर्वचन करून स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे .

कळीचे शब्द : व्यापार धोरण, WTO, आर्थिक वाढ, देयके शिल्लक

प्रस्तावना :

सामान्यतः देशाच्या विदेश व्यापारात वस्तू व सेवांची आयात व निर्यात आणि त्या माध्यमातून स्वदेशी व विदेशी चलनाच्या हालचाली यांचा समावेश होतो . वस्तूच्या विदेश व्यापाराचा हिशोब व्यापारतोलात आणि वस्तू व सेवांचा व्यापाराचा हिशोब व्यवहारतोलात दर्शविला जातो. नवीन आर्थिक धोरणानंतरच्या काळात देशांच्या व्यवहारतोलाच्या धोरणात व संरचनेत अमुलाग्र बदल झाल्याने त्याचे देशाच्या आर्थिक विकासावर व कल्याणावर प्रभाव पडल्याचे स्पष्ट होते .त्यामुळे देशाच्या आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने विदेश व्यापारास अत्याधिक महत्व दिले जाते.जगाच्या पाठीवर असा कोणताही देश आपल्या देशातील नागरिकांच्या सर्व गरजा पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक वस्तू आणि सेवांच्या उपलब्धतेबाबत आत्मनिर्भर असल्याचे दिसून येते नाही.त्या देशातील घटक देणगी, उत्पादन घटकांची उपलब्धता व कार्यक्षमता विचारात घेऊन प्रत्येक देश विदेश व्यापाराच्या तुलनात्मक खर्च-लाभ विचारात घेऊन वस्तू व सेवांचे उत्पादन करतात आणि विदेश व्यापाराच्या माध्यमातून वस्तू व सेवांची आयात-निर्यात करून वस्तू व सेवा पुरेशा प्रमाणात देशातील नागरिकांना उपलब्ध करून देतात .जागतिक स्तरावर विशिष्ट उत्पादनाचे विशेषीकरण हे वैज्ञानिक व तांत्रिक प्रगती मुळे शक्य झाले आहे . भारतासारख्या विकसनशील देशातील वाढत्या लोकसंखेच्या गरजा

पूर्ण करण्यासाठी वस्तू व सेवांची आयात करणे गरजेचे आहे. तसेच आंतरराष्ट्रीय देणी देण्यासाठी वस्तू व सेवांची आयात- निर्यात करणे त्याचबरोबर देशांतर्गत विदेशी गुंतवणूक वाढविणे हे आर्थिक विकासासाठी अत्यंत आवश्यक ठरत आहे. विदेश व्यवहारतोल देशाच्या दृष्टीने अनुकूल राहण्यासाठी अलीकडे प्रत्येक देश निर्यात वाढ आणि आयात पर्यायीकरणांचे धोरण स्वीकारत असल्याचे दिसून यते. देशाच्या अर्थव्यवस्थेत वस्तू व सेवांच्या उत्पादनात निर्यातक्षम वाढाव्याची निर्यात करून मिळविण्यात आलेल्या प्राप्ती ही देशातील औद्योगिक विकासाला चालना देण्यास मदत करते . त्यामुळे विदेशी चलनाची प्राप्ती , रोजगार संधीची उपलब्धता , देशांतर्गत उत्पादन घटकांची उत्पादकता वाढून राष्ट्रीय उत्पन्न वाढून आर्थिक विकासात वाढ होण्यास मदत झाली आहे . विदेश व्यापाराच्या सहाय्याने देशांतर्गत आर्थिक वृद्धी , बेकारी व दारिद्र्य निर्मुलन या समस्या सोडविण्यात ही काही अंशी विदेश व्यापार सहाय्यक ठरतो . सदर शोधनिबंधाची मांडणी प्रामुख्याने पुढील उद्देशाने करण्यात आली आहे .

1. भारताच्या विदेश व्यापाराच्या प्रवृतीचे विश्लेषण करणे.
2. विदेश व्यापाराचा आर्थिक वृद्धीवर पडलेला प्रभाव स्पष्ट करणे.

सदर शोधनिबंधासाठी विश्लेषणात्मक अभ्यास पद्धतीचा अवलंब करून दुय्यम आधारसामग्रीचा वापर केला आहे .ही दुय्यम साधन सामग्री प्रामुख्याने डायरेक्टरेट जनरल ऑफ कमर्शियल इंटेलिजन्स अँड स्टॅटिस्टिक्स यातून मिळविली आहे . विश्लेषणाच्या तथ्य विश्लेषण पद्धतीचा वापर करताना टक्केवारी व गुणोत्तर प्रमाण , वृद्धीदर गणितीय विश्लेषण पद्धतीचा वापर केला आहे .

साहित्याची समीक्षा :

1. नजाकत हुसेन (2017) यांनी सूचित केले की, उदारीकरणाच्या सुरुवातीपूर्वी भारताला त्याच्या अर्थव्यवस्थेचे रक्षण करण्यासाठी आणि आत्मनिर्भरता प्राप्त करण्यासाठी जागतिक बाजारपेठेपासून मोठ्या प्रमाणावर आणि हेतुपुरस्सर एकटे पाडण्यात आले होते. परकीय व्यापार आयात शुल्क, निर्यात कर आणि परिमाणात्मक निर्बंधांच्या अधीन होता, तर थेट विदेशी गुंतवणुकीवर उच्च मर्यादा, तंत्रज्ञान हस्तांतरणावरील निर्बंध, निर्यात दायित्वे आणि सरकारी मंजूरी हे प्रतिबंधित होते. उदारीकरणानंतर भारताच्या विदेश व्यापारात झपाट्याने वाढ झाली आणि वस्तू आणि सेवांच्या एकूण व्यापाराचे GDP मध्ये योगदान 1990-91 मधील 16 टक्क्यांवरून 2014-15 मध्ये 48.8 टक्क्यांपर्यंत वाढले. युरोपियन युनियन, चीन, युनायटेड स्टेट्स आणि संयुक्त अरब अमिराती हे भारताचे प्रमुख व्यापारी भागीदार आहेत. प्रमुख निर्यात वस्तूंमध्ये रत्न आणि दागिने, कापड आणि संबंधित उत्पादने, रासायनिक आणि संबंधित उत्पादने, पेट्रोलियम क्रूड आणि उत्पादने, कृषी आणि संबंधित उत्पादने इ. प्रमुख आयात वस्तूंमध्ये पेट्रोलियम क्रूड आणि उत्पादने, इलेक्ट्रॉनिक वस्तू, रत्ने आणि दागिने, रासायनिक आणि संबंधित उत्पादने, यंत्रसामग्री आणि मूळ धातू इ. आर्थिक उदारीकरणानंतर भारताने 6 ते 7 टक्के सरासरी जीडीपी वाढ साधली. वार्षिक आजकाल भारतीय अर्थव्यवस्था ही जगातील सर्वात वेगाने वाढणारी प्रमुख अर्थव्यवस्था बनली आहे.

2. गोविंदन, पी (2020) यांनी त्यांच्या अभ्यासात भारतातील 1949-50 ते 2018-19 या कालावधीत निर्यात, आयात आणि व्यापार समतोल वाढीचा मुख्य तपास करण्याचा प्रयत्न केला. 2016-17 ते 2018-19 मधील भारताच्या निर्यात क्षेत्राचा राज्यनिहाय वाटा असल्याचेही त्यातून स्पष्ट होते. या अभ्यासामध्ये सहसंबंध, प्रतिगमन, टी चाचणी विविध गृहितकांसाठी

चाचणी केली गेली. 2016-17 ते 2018-19 या कालावधीत भारताच्या निर्यातीवरून असे दिसून आले आहे की प्रथम क्रमांक यूएसए, त्यानंतर संयुक्त अरब अमिराती आणि तिसरा क्रमांक चीनने मिळवला आहे. 2016-17 ते 2018-19 पर्यंतच्या आयातीवरून असे दिसून आले आहे की चीनने प्रथम क्रमांक मिळवला, त्यानंतर यूएसए आणि तिसरा क्रमांक संयुक्त अरब अमिरातीने मिळवला. गेल्या दोन दशकांत भारताने सर्वात महत्त्वाच्या व्यावसायिक, कायदेशीर आणि आर्थिक सुधारणांमध्ये यशस्वीपणे सुधारणा केल्याचा निष्कर्ष . या अभ्यासामध्ये काढला आहे. हे भारतातील विदेश व्यापारासाठी व्यावसायिक वातावरण सुधारण्यावर रचनात्मक परिणाम दर्शविते, भविष्यात भारताची सकारात्मक व्यापार संतुलन स्थिती मजबूत करण्यासाठी ही सुवर्ण संधी असेल.

भारताच्या विदेश व्यापाराची रचना आणि कल :

व्यापार सुधारणांचा प्रभाव भारताच्या विदेश व्यापाराच्या बदलत्या संरचनेवरून, बाजारपेठेतील आणि उत्पादनांच्या प्रवृत्ती व विविधतेच्या अभ्यास संदर्भात दिसून येतो. खालील तक्त्यामध्ये 1990-91 ते 2020-21 या कालावधीत एकूण निर्यात आणि एकूण आयात वाढीचा दर स्पष्ट करते. 1990 च्या दशकात, भारतीय निर्यातीने काही वर्षांमध्ये चांगली कामगिरी केली आहे, आणि काही वर्षांत चांगली कामगिरी केली नाही. विकास दर 1991-92, 1993-94 आणि 1995-96 मध्ये अनुक्रमे 35.3 टक्के, 30 टक्के आणि 28.6 टक्के इतका होता, परंतु 1996-97 मध्ये 11.7 टक्क्यांपर्यंत झपाट्याने घसरला आणि 1998 पर्यंत सतत दक्षिण पूर्व आशियाई संकट आणि जगभरातील मंदी 1999-2000 मध्ये तो पुन्हा 14.2 टक्क्यांवर आला आणि 2004-05 मध्ये 28 टक्क्यांपर्यंत वाढला. तथापि, जागतिक मंदीमुळे 2009-10 मध्ये निर्यात वाढीचा दर पुन्हा 0.57 टक्क्यांवर घसरला. परंतु 2010-11 मध्ये निर्यात वाढीचा दर 35.2 टक्के आणि 2011-12 मध्ये 28.3 टक्के झाला.

भारताच्या निर्यातीत 2016-17, 2017-18 आणि 2018-19 वगळता 2014-15 ते 2020-21 पर्यंत सतत नकारात्मक वाढ नोंदवली गेली. शेवटी, 2020-21 मध्ये निर्यातीचे एकत्रित मूल्य रु. 13512740 कोटी आणि -7.25 टक्के वाढ नोंदवली. दुसरीकडे, आयातीचा वाढीचा दर जो 1990-91 मध्ये 17.7 टक्के होता तो 1995-96 मध्ये 36.3 टक्क्यांवर पोहोचला. तथापि, 1997-98 मध्ये ते जवळपास 11 टक्क्यांपर्यंत घसरले परंतु 1999-2000 मध्ये ते पुन्हा 20.7 टक्क्यांपर्यंत वाढले आणि अशा प्रकारे 2004-05 मध्ये ते 39.5 टक्क्यांच्या सर्वोच्च वाढीपर्यंत पोहोचले. 2005-06 ते 2006-07 33.8 टक्क्यांवरून 24.5 टक्क्यांवर घसरले. तथापि, 2008-09 मध्ये आयात वाढीचा दर 35.7 टक्क्यांपर्यंत वाढला आणि 2009-10 मध्ये तो पुन्हा -0.78 टक्क्यांवर घसरला. शेवटी, 2020-21 मध्ये आयातीचे एकत्रित मूल्य रु. 2909937 कोटी आणि -13.4 टक्के वाढ नोंदवली.

भारतातील निर्यात आणि आयातीचा कल :

वर्ष	स्थूल देशांतर्गत उत्पादन	वृद्धी दर (%)	निर्यात	वृद्धी दर (%)	आयात	वृद्धी दर (%)	व्यापार शिल्लक
1990-91	2514549	5.53	32558	17.72	43193	22.26	-10635
1991-92	2541123	1.06	44042	35.27	47851	10.78	-3809
1992-93	2680438	5.48	53688	21.90	63375	32.44	-9687
1993-94	2807779	4.75	69751	29.92	73101	15.35	-3350

1994-95	2994747	6.66	82674	18.53	89971	23.08	-7297
1995-96	3221584	7.57	106353	28.64	122678	36.35	-16325
1996-97	3464798	7.55	118817	11.72	138920	13.24	-20103
1997-98	3605116	4.05	130101	9.50	154176	10.98	-24075
1998-99	3828072	6.18	139753	7.42	178332	15.67	-38579
1999-20	4166694	8.85	159561	14.17	215237	20.69	-55676
2000-01	4326736	3.84	203571	27.58	230873	7.26	-27302
2000-02	4535456	4.82	209018	2.68	245200	6.21	-36182
2002-03	4707984	3.80	255137	22.06	297206	21.21	-42069
2003-04	5078049	7.86	293367	14.98	359108	20.83	-65741
2004-05	5480380	7.92	375340	27.94	501065	39.53	-125725
2005-06	5914614	7.92	456418	21.60	660409	31.80	-203991
2006-07	6391375	8.06	571779	25.28	840506	27.27	-268727
2007-08	6881007	7.66	655864	14.71	1012312	20.44	-356448
2008-09	7093403	3.09	840755	28.19	1374436	35.77	-533681
2009-10	7651078	7.86	845534	0.57	1363736	-0.78	-518202
2010-11	8301235	8.50	1142922	35.17	1683467	23.45	-540545
2011-12	8736329	5.24	1465959	28.26	2345463	39.32	-879504
2012-13	9213017	5.46	1634318	11.48	2669162	13.80	-1034844
2013-14	9801370	6.39	1905011	16.56	2715434	1.73	-810423
2014-15	10527675	7.41	1896445	-0.45	2737087	0.80	-840642
2015-16	11369493	8.00	1716384	-9.49	2490306	-9.02	-773922
2016-17	12308193	8.26	1849434	7.75	2577675	3.51	-728241
2017-18	13144582	6.80	1956515	5.79	3001033	16.42	-1044518
2018-19	14003316	6.53	2307726	17.95	3594675	19.78	-1286949
2019-20	14569268	4.04	2219854	-3.81	3360954	-6.50	-1141100
2020-21	13512740	-7.25	2154339	-2.95	2909937	-13.42	-755598

स्रोत: डायरेक्टरेट जनरल ऑफ कमर्शियल इंटेलिजन्स अँड स्टॅटिस्टिक्स

भारताचे खुले विदेश व्यापार धोरण :

1991 हे दशक भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी एक गंभीर काळ होता. ज्यामध्ये देयकांची तुटीची स्थिती ,चालू खात्यातील तूट विकास निर्धारित करणाऱ्या देशातील जवळजवळ सर्व दीर्घ चलामध्ये घसरण याची मोठी समस्या होती . या अभ्यासात भारताच्या खुल्या व्यापार धोरणाची परिणामकारकता यांचे वस्तुनिष्ठ विश्लेषण करण्यात आले आहे. देशातील सकल राष्ट्रीय उत्पन्नाशी आयात व निर्यातीचे गुणोत्तर कसे आहे हे स्पष्ट केले आहे .

भारताचा निर्यात , आयात आणि GDP वाढीचा दर :

पूर्व आशियाई अर्थव्यवस्था हे युद्धोत्तर काळात जागतिकीकरणाचे मुख्य लाभार्थी होते कारण त्यांनी निर्यात-केंद्रित आर्थिक धोरणे स्वीकारली होती आणि

विकसित देशांनी उत्पादित वस्तूंच्या आयातीचा झपाट्याने विस्तार करून निर्माण केलेल्या नवीन बाजारपेठा काबीज करण्यात सक्षम होत्या. चीन आणि त्याच्या पूर्व आशियाई शेजाऱ्यांसह अनेक जागतिक अर्थव्यवस्थांच्या अनुभवामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेने 1991 च्या धोरणात्मक सुधारणांसह आपली अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थव्यवस्थांशी जोडली. वरील संदर्भीय सांखिकीय आकडेवारीवरून असे स्पष्ट होते की , भारतातील निर्यात आणि आयात वाढीचा कल काही वर्षे वगळता निर्यात आणि आयातीतील वाढीचा कल कायम राहिला. सन 2009 मध्ये यूएस सबप्राइम संकट आणि 2015 आणि 2016 या वर्षांसाठी तेल आणि सोन्याच्या आंतरराष्ट्रीय बाजारातील प्रचंड चलनवाढीमुळे पुन्हा नकारात्मक टप्पा आला.

भारतासाठी सरासरी TOI (एकूण खुले व्याज)निर्देशक 31.012 आहे जो इतर आशियाई भागीदारांच्या तुलनेत कमी आहे. सुरुवातीच्या कालावधीसाठी TOI निर्देशक 19.701 वर आहे आणि 2008 पर्यंत हळूहळू वाढ झाली आहे जी 42.142 वर आहे आणि 2017 पर्यंत लक्षणीय वाढ झाली आहे तसेच 2014 मध्ये (31.622) आणि 2015 वर्षे वगळता 30.378 वर आहे. (31.622). अर्थव्यवस्थेच्या एकात्मतेत होणारी हळूहळू वाढ ही अर्थव्यवस्थेच्या उदारीकरणासाठी घेतलेल्या धोरणात्मक अंमलबजावणीच्या व्यापार उदारीकरण उपायांच्या मालिकेचा परिणाम आहे. देश 2019 मध्ये व्यवसाय सुलभतेच्या निर्देशांकात 77 व्या स्थानावर जाताना दिसून आला .

संदर्भ :

1. Sushil Kumar Rai and Purvashree Jhala (2015). Impact of Exports and Imports on Growth Rate of India: An Empirical Enquiry. Pacific Business Review International, (8)6 December, pp. 53-57.
2. Nazaquat Husain (2017). Analytical Study of Foreign Trade Performance in India. International Journal of Trade and Commerce, (6)2, pp. 507-518.
3. Harish, Mr & Tigari, Harish. (2018). An Analytical Study on Foreign Trade in Indian Perspective. International Journal for Science and Advance Research in Technology. (4)2,pp. 132-134.
4. Pramod R. Botre (2018). A Study on Foreign Trade in India: An Overview. Pune Research Scholar: An International Multidisciplinary Journal, (4)5,pp. 1-11.
5. Govindan, P. (2020). A Study on Growth and Impacts of India's Foreign Trade: An Engine for Entrepreneurship and Economic Development. Applied Econometrics and International Development, Euro- American Association of Economic Development, 20(2), pages 161-174.